

KOSZTOLÁNYI ELFELEJTETT BÍRÁLATA, CSÁTH ISMERETLEN LEVELE

I.

Kosztolányi Dezsőnek eddig három olyan cikkét ismertük, amely Csáth Géza személyével és munkáival foglalkozik. Közülük minden bizonnyal a sokat idézett nekrológ a legjelentősebb (*Csáth Géza betegségéről és haláláról*; Nyugat, 1918. december); nem csupán a tragikus vég elbeszélése, hanem fájdalomában, megrendültségében is pontos, árnyalt portréja az írónak. 1958-ban az Irodalomtörténetben közzéttem két, eredetileg aláírás nélkül megjelent, elfelejtett cikket, amelyet — tárgyi és formai jegyek alapján — Kosztolányi írásnak tartok; az első (A Hét, 1908. május 17.) *A varázsló kertje*, a második (A Hét, 1913. augusztus 31.) a *Muzsikusok* című Csáth-kötetet ismerteti-bíralja. (Mindhárom írás újraközölve: Kosztolányi Dezső: *Írók, festők, tudósok I—II*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958).

A kutatók figyelmét mindeddig elkerülte az a kritika, amely Csáth Géza két kis darabjának, *A Janikának* és a *Hamvazószerdának* bemutatása alkalmából jelent meg A hét 1911. május 28-i számában K. D. aláírással. Kosztolányi bíralata érzékenyen elemzi a két dráma értékeit, dramaturgiáját, hangulatát, de a kritikus, aki befogadó alkotásnak szellemében többnyire lelkesen rezonál az ismertetett művekre, ezáltal meglepően határozott, kemény bírálatát is adja a fogyatékoságoknak.

Csáth Géza további életének, betegségének, sorsának ismeretében külön figyelmet érdemel a cikk két mondata: „...Az egyfelvonásosban egy ópiumszívó végét festi Csáth Géza, koporsóval, pompes-funèbres-hangulattal, néhány szerencsésen odajuttat szimbolikus pöttyel... Csáth Géza nem az a dekadens, aki tág tudóval szívja magába a romlást, nem a démonikus, akinek eleme az iszonyat, aki beleveti magát — lesz, ami lesz —, és úszik vele.” Mint ismeretes, Csáth Géza 1910. április 20-án fecskendezett először a bőre alá morfiumot; a *Hamvazószerda* ópiumszívójának sorsában alighanem a maga lehetséges tragédiáját vetíti előre — és talán azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy Kosztolányi megjegyzése unokafivérének veszedelmes szenvedélyére utal, s áttételesen, aggódva, szorongva mintegy óvja az „édes méreg”-től: a bírálatban ily módon baráti, rokoni figyelmeztetés bújjik meg.

A JANIKA — HAMVAZÓSZERDA

Csáth Géza műzsája — polgári. De azért bizonyára a nyárspolgárok haragszanak rá legjobban. Szerdán este két darabját láttam. Mind a kettő a polgári környezet füledt talajából nő ki, s mindkettőnek a színe, a hangja, az ideges és kicsit beteg remegése az író polgári mivoltát hangsúlyozza. Van Csáth Gézában sok dekadens vonás is. A rothadó burzsoázia fölé szívárványt rajzol. Nekem ez a benyomásom nagyon értékes, mert élénken érzem, s általa találok meg az összekötő hidat a két darab között, amely témára és hangra — látszólag — annyira különbözik egymástól.

Az első, a két felvonásos tragikomédia, sok naturalizmussal megrajzolt kispolgári kép egy züllött és erkölcstelen családról, amely a *ménage en trois* szerint él boldogan, s egy gyerek halála által felborul, és újra rendbe jön a békéje. A másodikban, az egyfelvonásosban, egy ópiumszívó végét festi

Csáth Géza, koporsóval, pompes-funèbres-hangulattal, néhány szerencsésen odaejtett szimbolikus pöttyel. Mind a kettőből azonban kiérzik, hogy ő csak nézője ennek a züllésnek, neki ez tetszik, ő fél tőle. Csáth Géza nem az a dekadens, aki tág tudóval szívja magába a romlást, nem a démonikus, akinek eleme az iszonyat, aki beleveti magát — lesz, ami lesz —, és úszik vele. Borzong tőle. A varázsa éppen ebben van. Egy meleg karosszékben szemléli, talán az üvegfalon által, a család, a béke, a jólét biztonságából. Lírja akkor zendül legszebben, midőn a családról ír. A nagyanya megjelenik a haldokló unoka előtt, kezében a kötéssel és a madárkalitkával, a családiasság intim jelképeivel. Mind a két darabban sírnak az anyák. Családi drámák. Ezen a ponton találkozok *A Janika* és a *Hamvázoszerda*, s ez ad fogalmat az írójuk egyszerű és raffináltan színes, egészségesen reális és mégis sokszor betegséget mímelő egyéniségről. Csáth Géza az élet prózájáról sejtelmes álmot álmodik.

A *Janika* témája nem tudott megfogni. Az, ahogy ő megírta, nagyon megfogott. Meghal a házibarát gyereke, s e halál kipattantja a titkot. A családapá erkölcsi érzéke egy kicsit berzenkedik, végül visszaroskad a piszkos és kényelmes megváltozhatatlanba. Meglepetéseket nem várunk, és nem is kapunk. Nincs a darabnak dinamikája. De van statikája. A lekötött erők egy helyben keringenek, szétáradnak és terjengnek, s mindent átmelegít a szerző írói ereje és humora. Pompásan megrajzolja az izákos családapá alakját. Biztosan jár a színpadon. A *Hamvázoszerda* líra. A farsang és a böjt, a láng és a hamu lírája. Szorongó és édes álom a halálról, egy választott költő bánatos és csendes muzsikája. Amde két dimenzióban játszik a darab, a valóságban és az álomban, s szétesik, összeroskad, az üvegszerű finomsága, a bársonyos tónusa, a nemes szimbóluma mind-mind izzé-porrá törik. Papíron irodalmi érték, amely messze fölötte áll *A Janikának*. Színpadon még a stílusos kísérőzene se menti meg.

A Magyar Színház ambícióval hozta színre a darabokat. Rátkai alakítását ünnepi betűkkel kell feljegyezni. Forrai Rózsi úgy játszik, hogy néhol Wangel Hedwigre gondoltunk. Törzs az első darabban kítűnő, a másikban kevésbé. Ez áll a rendezésre is. Egyenesen fájó volt nézni, hogy mosták el a diszkrétén szimbolikus levegőt színes üvegekkel, szokvány-rekvizitumokkal, majdnem vidéki giccsekkel. Végeredményben azonban egy új, bátor és eredeti színpadi íróról írhatunk. Csáth Géza a mai magyar középosztály költője. Tapsoltak az analízisének. Az avatottak azt is megsejítették, hogy a bomlás fölé szeretne egy egyszerű, mindent összekapcsoló, fantasztikus szívárványt is ívelni, mert hajlama a legelőkelőbb művészet felé húzza. Most azonban csak az analízis ismertük meg. A szívárványfestő csak ígért. Ezen az estén az égi fény hét színe a színházi lámpákban maradt.

II.

Egy irodalom- és művészetbarát magángyűjteménye őrzi azt a kéziratos, hosszabb Csáth Géza-levelet, amelyet most, a tulajdonos szívességéből, közlétehetek itt. — A levél borítéka elkallódott, de tartalmából egyértelműen, vitathatatlanul kiderül, hogy Csáth Géza Kosztolányi Dezsőhöz intézte.

Csáth 1916—1917-ben több mint egy évet töltött a Hajdú vármegyei Földesen mint orvos; innen írt leveleiből egyet már publikált Dér Zoltán (*Az árny zarándoka*, Szabadka. Életjel, 1969), de a június 13-i, Kosztolányihoz intézett levél — tudomásom szerint — ismeretlen kiadatlan.

A levél figyelemre méltó életrajzi és irodalomtörténeti adalékokat tartalmaz. Kiviláglik belőle, hogy Csáth Géza még ekkor is, betegségének előrehaladásakor, itt, vidéken is ajzottan érdeklődött minden iránt, ami irodalomban, lélektanban Budapesten történt; Kosztolányi *Tintájának* értékelése, elemzése pontos, érdekes — egyben Csáth korábbi és akkori esztétikai-pszichológiai tájékozódásáról is képet ad. A levél egyszerűsége azt is bizonyítja, hogy az író nem tekintette befejezettnek irodalmi munkásságát, azt tervezte, hogy újabb kötetet ad ki. (Tervezett novellás könyve egyébként nem jelent meg: utolsó kötete, a *Muzsikások* — Békéscsaba, Tevan, 1913 — után írt elbeszéléseit már csak a posztumusz kiadványok gyűjthették össze.)

Kedves Desiré!

Hálásan köszönöm neked, hogy megküldted új könyvedet: a „Tintá”-t. Örömet szerezteél vele, hogy tartod az irodalmi rokonságot: aminek a jele a tiszteletpéldányadás. És nagy élvezetben részesítettél, engem, a vidéki olvasót, akinek egy egész kötet friss (és nagyrészt ismeretlen) olvasnivalót küldtél.

Szeretnék neked részletesen írni a benyomásaimról, sőt azt terveztem, hogy a Nyugatba én ismertetem a könyvedet. De minél jobban belejöttem az olvasásba, annál jobban ízlett megmaradni a naiv — de izléses olvasó szerepében, aki csak olvas és élvez, és mulatságát nem rontja a tudat, hogy az olvasottakról írásban számot kell adni.

Így tehát csak röviden jegyzek meg egyet-mást.

Az írások: vérbeli költészet mind, maradandó dolgok, melyeket bátran besorolhatsz majd műveid gyűjteményes kiadásába. Ezt különben bizonyára jól tudod.

Sok finom ötlet. Valódi magyar zamat: előadásban, gondolkodásban, metaphorákban és hasonlatokban. Az egyes cikkek alap gondolata: igaz, modern, okos és logikusan kiépített. Az apád matematikai képessége nálad a kifejtés módszerességében nyilatkozik meg. Sokan fognak tanulni ebből a könyvből modern psychológiát. Hálára kötelezted az orvostudományt ezzel a működéssel, mert ma már világos, hogy *a modern psychiatria az akadémikus lélektant csak a közönség által döntheti meg*. Ha már a köztudatba fognak menni a freudi igazságok, azaz *a psychologia valódi tényei*, csak akkor remélhetjük, hogy a közvélemény majd így fog szólni: ejnye, miért nem mennek már a fenébe azok a makacs, tudatlan, akadémikus öregek.

És amikor győzni fog az egyetemeken a modern psychologia, akkor az Alexander és Beöthy Zsolt-féle esztétikát is fel fogja váltani egy táglá-körű, azaz *valóban látó* modern esztetika, amely megért és meg akar érteni minden költőt, s amelynek exakt tételei és mérlegei mellett a reklámtehetségek és a politikából felfújtt írócskák érdemeik szerint a hátsó padba kerülnek. Egy olyan esztétikára gondolok itt, ahol az értékelés többé nem lesz a levegőben lógó valami, hanem egy ítélet, amelyet adott esetben bármely képzett esztetikus azonosan, egyformán kénytelen megalkotni.

Íme, az irodalomban és a művészetben ez lesz a modern psychologia szerepe. Az esztétikát exakt tudománnyá fogja emelni. Azaz: *tudománnyá* fogja emelni. Mert ma még nem az. (Talán a muzsikában mégis. De miért? Mert itt csak néhány motívumról kell ítélni: — Melódia, tematika, harmonia, szerkezet. — És mert itt mellőzhető az a kérdés, ami pl. az irodalomban döntő, hogy „tulajdonképpen mit akarhatott mondani a művész”. A zene-kritikus ezzel nem bíbelődik. De az irodalomban milyen szükséges és hasznos lesz, ha megvizsgáljuk: — Íme, Gyóni Géza úr ezt és ezt a közönséges, unalmas gondolatot gondolta ki... És — íme, így és így sikerült ezt neki kiadni.)

Mindezt azért írom le ilyen hosszan, mert ma d.u. — hála istennek — időt engednek nekem a páciensek, és mert valóban „buzdítani” szeretnék, hogy a modern psychológiát, mint eddig is, de még öntudatosabban, elszántabban propagáld.

Azt hiszem, hogy ha ráadnád magad és irodalmi kritikáidban komolyan és részletesen analizálnád az írókat és munkáikat: sok új dologra és érdekes, meglepő gondolatokra bukkannál. (Ezt úgy értem, hogy többnyire beéred a *konklúzióid* ismertetésével, és azzal, hogy egy-egy ötlettel bemutasd, ami neked a könyvben (amiről írsz) tetszik, vagy különösen sympathikus!)

Könyved kiállítása nagyon tetszik nekem. Kissé tankönyvszerű a fedele, de ez jól illik — mint fentebb már ettől függetlenül mondtam — a tartalmához. Valóban tanítod benne az olvasókat.

(Nem tudom, hogy Knernél anyagilag hasznos-e kiadni valamit, de én nagyon szívesen kiadnék egy novellás kötetet. *Ha alkalmad lenne véle beszélni*, említsd fel neki, kérlek. *Egyiptomi József* c. novellám volna az első.

És azután benne lennének az újabb dolgok — amik még könyvben nem jelentek meg: „Souvenir” — „Tálay főhadnagy”, mind erősen szexuális, majd nem izgató dolog. Összesen 15 novella.)

Szegény jó Nagyanyám meghalt. Váratlanul rosszul lett, egy éjjel nem aludt (de nem szenvedett ezután), — reggeltől nem beszélt, és délután 3kor a fal felé fordult, 4kor egy nagyot sóhajtott, és vége volt. Utolsó szavai reggel az őt látogató Mády húgomnak szóltak: „— Vegyél fiam kendőt vagy kabátot, mert megfázol!”

Végtelen jó, nemes asszony volt. A halála előtti hetek (végrendelete stb.) története olyan megható, hogy bárki sírna, ha meghallaná. Ezt valószínűen nemsokára leírom, azaz megírom — egy kis memoir-tárcában.

Hogy vagytok ti? Miért nem írsz rólatok? Fiaid, nőd egészségesek? Hogy ment a pótsorozás? Mi már úgy tervezzük, hogy nyárra is itt maradunk. A falu kellemesen hűvös, tele van fával, mint egy fürdőhely. Most, hogy átutaztunk Pesten: elborzasztott a gondolat, hogy ha abban a kikövezett forró pokolban élnék . . . Fürdöm pedig nem nyit, tehát maradunk.

Ismét felszólítlak, hogy írj!

Nőd kezeit csókolva ölel
Józsi

Feleségem üdvözöl Téged és feleségedet.

